

JOSEF DOHNAL

ROLE NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE V INTERPRETACI LITERÁRNÍHO DÍLA

Naprostá většina literárních studií zaměřených na obsahovou stránku literárních uměleckých děl vychází pochopitelně z textu, který jim je k dispozici, jako ze základního materiálu, o který se mohou a musí opírat, chtějí-li se dobrat podstatných informací tvořících základ toho, co lze označit při interpretaci jako „obsah literárního díla“. Tato banální pravda, axiom práce nejen literárního vědce, ale i každého čtenáře, by se však mohla stát i výzvou k zamyšlení nad tím, jak bychom mohli v teoretické oblasti systémově včlenit do interpretace literárních děl i takové faktory komunikace, které nám někdy v oné teoretické a poměrně často i v praktické rovině jako by unikaly, možná právě proto, že jsou zřetelné, jasné, že jsou natolik triviální, že na první pohled nestojí za hlubší zamyšlení.

Co tím máme na mysli, stane se zřetelnějším ve chvíli, kdy si uvědomíme, že mezilidská komunikace v reálném prostředí sestává ze tří základních významotvorných složek – z komunikace na verbální, na neverbální a na paraverbální úrovni. Současně se rovněž uznává, že právě složka neverbální spolu s paraverbální jsou zpravidla nositeli většiny významu konkrétních sdělení.¹ Tato skuteč-

¹ Allan Pease ve své publikaci *How to Read Others' Thoughts by Their Gestures*, jejíž český, knižně zatím nevydaný překlad jsem měl k dispozici, uvádí výsledky některých výzkumů: „Albert Mehrabian zjistil, že 7 % významu daného sdělení je obsaženo ve slovech, 38 % v hlasovém vyjádření (tón, zabarvení a různé další zvuky) a 55 % je vyjádřeno neverbálními prostředky. Profesor Birdwhistell dospěl v oblasti neverbální komunikace mezi lidmi k podobným závěrům. Z jeho výzkumů se dozvídáme, že slova vyslovená průměrnou osobou nezabírají více než 10-11 minut denně a průměrná věta trvá pouze asi 2,5 vteřiny. Podobně jako Mehrabian dospěl i on k závěru, že slovní komponent při bezprostřední konverzaci zaujímá méně než 35 % a neverbálně je naproti tomu předáno 65 % informací.“ In.: Pease, A.: *Řeč těla. Jak číst myšlenky lidí podle jejich gest. Místo a rok vydání neudány*, s. 8. Můžeme pochopitelně namítat, že se jedná o zjištěné průměrné hodnoty, že metodika zjišťování dat byla pravděpodobně odlišná, mohli bychom se snažit argumentovat odlišností literární komunikace od běžné atd. Přesto jsou však zjištěná data závažná a podle našeho názoru mohou napomáhat interpretaci literárního textu a podávat i další informace, které dokáže literární interpretace využít.

nost je o to významnější, že zatímco verbální složka je v literárním díle vždy základní formou sdělování, budeme z ní kromě toho muset vycházet i pro dobývání informací o obou dalších – z hlediska získávání významů důležitějších – složkách komunikace, protože ty jsou čtenáři předávány verbální složkou literárního díla (nemáme-li na mysli práci s literárním textem v podobě např. nahrané magnetofonové kazety). Pro toto vyvozování významů se pak komunikace tak, jak se s ní střetáváme v literárním díle, komplikuje ještě o její rozdvajenost: sestává totiž jednak z komunikace přímé, tj. komunikace mezi literárními postavami navzájem (přímá řeč a přímé aspekty paraverbální a neverbální komunikace), a z komunikace nepřímé, tj. z pásma vypravěče, ve kterém může o literárních postavách či o kontextu jejich komunikace cosi sdělovat čtenáři. Pracujeme-li však s takovým označením, dostáváme se k dilematu: je tomu skutečně tak, nebo nikoli?

Vydeme-li z pragmatiky mezilidské komunikace, pak nám naše zkušenost napovídá, že nejdříve, tj. časově jako dřívější, je komunikace mezi dvěma či více konkrétními mluvčími (slovo „mluvčí“ v tomto případě není přesné, spíše bychom měli užívat slova „komunikant“², neboť komunikovat lze právě nejen pomocí mluvení, ale i využitím neverbální složky komunikace), pak teprve může přijít sdělení další osoby nebo další osobě o oné primární komunikaci.³ V literárních dílech dochází ve většině případů k situaci opačné: kontakt se čtenářem primárně naváže *někdo jiný* (např. vypravěč, autor, fiktivní vydavatel atp.). Přímou komunikaci postav literárního díla navzájem pak zřejmě většinou vnímáme až na jejím pozadí, tj. jako cosi „následujícího“; je tomu tak zřejmě i tehdy, když v implicitu literárního díla nalezneme přímou řeč jako zobrazení dialogu či polylogu. Důvodem pro to je situace navozená čtením a naší předchozí čtenářskou zkušeností – knihu v podobě textu vnímáme jako cosi, co nám bude předávat zobrazení jakéhosi „světa“, jeho výsek, model, a proto se pro nás stává signálem toho, že vše, co v textu knihy nalezneme, již bylo nějak zpracováno⁴ (minimálně spisovatelem; mnohdy je však díky stylizaci či jiným postupům vazba mezi spisovatelem a vypravěčem podstatně složitější⁵). Dostáváme

2 Viz např. Řezáč, J.: Sociální psychologie. Brno 1998, s. 108.

3 O tom hovoří např. Josef Hrabák: „Každé vypravování o nějaké události – jinými slovy epika – zachycuje svým způsobem minulost, protože podává zprávu o tom, co bylo. (Výjimky, jako utopie, jen potvrzují pravidlo – ostatně i tam, kde se děj odehrává v budoucnosti, autor vlastně jen posunuje své stanovisko za líčené události – i když vystupuje jako svědek – a jeho trik spočívá v tom, že vypravuje o ‚minulosti v budoucnosti‘.)“ Hrabák, J.: O historické próze včera a dnes. In: Úvahy o literatuře. Praha 1983, s. 121.

4 „Byť románem‘, ‚byť dokumentem‘, ‚byť modlitbou‘ – značí realizovat určitou kulturní funkci a odovzdávat nějaký celistvý význam. Každý z těchto textů určuje čtenatel podle stejné sístavy příznaků.“ Lotman, Ju. M.: Pojem textu. In: Lotman, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 67.

5 V tomto ohledu je velice zajímavé, nakoľik intenzívne sahá po literárnych díloch jako príkladoch i odborná literatúra, viz např.: Watzlawick, P., Bavelasová, J. B., Jackson, D. D.: Pragmatika mezilidské komunikace. Hradec Králové 1999. Paul Watzlawick o tom v úvodu říká: „Na druhou stranu se může zdát vědecky napadnutelné časté používání literárních příkladů, neboť důkazy, jež se opírají o výtvořiny umělecké fantazie, těžko mohou být nějakými důkazy. Tyto příklady však nejsou míněny jako dokazování, nýbrž jako *názorné dokreslení* určitého

se tak k důležité odlišnosti komunikace v literárním díle a k jejímu vnímání z hlediska čtenáře: Mezilidskou komunikaci v literárním díle vnímáme „opačně“ než mezilidskou komunikaci v reálném životě; v reálném životě je primární přímá komunikace mezi jejími aktéry, při recepci uměleckého díla je pro čtenáře primárně vnímanou komunikace mezi ním a literárním dílem (resp. tím, kdo je *zprostředkovatelem* informací přenášovaných literárním dílem).

Čím více tedy má čtenář informací o literárním díle a jeho autorovi na straně jedné a čím více informací má o obsahové nosnosti zvoleného žánrového typu na straně druhé, tím více se to odráží na jeho vnímání literárního díla a na prvotním vnímání jeho obsahové roviny.⁶ Čtenář jednak akceptuje svoji čtenářskou roli (norma), jednak se v ní přizpůsobuje svému očekávání (status díla či status autora), upravuje svůj percepční styl (role) a čtené vnímá, interpretuje (prožívání); při interpretaci, rozumnění textu se výrazně uplatňuje jeho subjektivita vyvozená jak z jeho osobnostních kvalit tak z relativně ustálené představy o sobě jako čtenáři (sebepojetí) vyúsťující pak i k pocitu z četby (vztah k literárnímu dílu, jeho autorovi, vypravěči, postavám). Po určité době adaptace na konkrétní literární dílo dochází k zobecnění způsobu vnímání daného díla a vytvářejí se tak aktuální pravidla čtenářovy interpretace textu (percepční schéma) i „rozumění“, tj. přiřazování hodnot hodnotám prezentovaným v textu literárního díla⁷ (atribuční schéma). Ukazuje se tak, že literární dílo se tak stává „naším komunikačním partnerem“ spoluvytvářejícím základní komunikační situaci, ve které vnímáme onu mezilidskou komunikaci, která se odehrává mezi literárními postavami, ať již je mezi ně vypravěč díla včleněn nebo nikoliv.

Při tom narážíme na další okruh potenciálně představující interpretační problém: literární dílo není realitou prvního typu, tj. není realitou „reálnou“, ale fiktivní, je *modelem* světa, resp. jeho výseku. „Umelecké dielo, ktoré je určitým modelom sveta, nejakou správou v jazyku umení, jednoducho nejestvuje mimo tohto jazyka a rovnako ani mimo všetkých iných jazykov spoločenských komu-

teoretického postulátu běžnějším, a tudíž srozumitelnějším jazykem.“ In.: Watzlawick, P., Bavelasová, J. B., Jackson, D. D.: *Pragmatika mezilidské komunikace*. Hradec Králové 1999, s. 12. Podobně i F. J. Vasiljuk sahá po Dostojevského *Zločinu a trestu*, když hodlá poskytnout *příklad* toho, jak může člověk niterně prožívat vnější realitu — viz Vasiljuk, F. J.: *Psychologie prožívání*. Praha 1988.

6 V této situaci lze opět využít poznatků sociální psychologie. J. Řezáč uvádí, že účastníci komunikace si: (A) vytvářejí určité *pojětí* této *situace*, tj.

- respektují *normy*, které považují za přiměřené této situaci,
- vycházejí z určité představy o *statusu* svého *partnera* či partnerů v komunikaci,
- utvářejí si situační koncepci své *role*,
- utvářejí si situační *sebepojetí*,
- zaujmají k sobě určitý *vztah*,
- nějak tuto situaci *prožívají*,

(B) utvářejí aktuální *percepční* a *atribuční schéma*, pomocí něhož situaci vnímají, interpretují,

(C) nějakým způsobem vyjadřují a předávají svá *sdělení*. (Pozn.: Zvýraznění zachována podle citovaného textu.)

7 Viz: Řezáč, J.: *Sociální psychologie*. Brno 1998, s. 109.

7 O tom, jak je takové atribuční schéma důležité, svědčí např. pochopení a akceptování třeba parodie: ten, kdo buď nepochopí, anebo neakceptuje toto atribuční schéma, dospívá k jiným hodnotovým soudům než čtenář, který toto schéma pochopil, anebo akceptoval.

nikácií. Čitateľovi, ktorý sa usiluje dešifrovať ho pomocou náhodných a subjektívne vybraných kódov, sa význam prudko deformuje. Pre človeka, ktorý by sa zasa chcel zaoberať textom vytrhnutým z celku mimotextových súvislostí, by dielo nemohlo byť nositeľom nijakého významu. /.../ Mimotextové súvislosti diela možno opísať ako vzťah množiny prvkov, zaznamenaných v texte, k množine prvkov, z ktorej sa uskutočnil výber daného použitého prvku.“⁸ Znamená to, že zatiaľčo v reálné životní komunikační situácii, v niž se jako s partnerem sŕetávame s živou osobou, máme co do činění s komplexním pôsobením všech atributů komunikační situace na nás i na další aktéry komunikace, v literárním díle je tato komplexita komunikace omezena na to, co je nám *po úplnost omezu-jícím výběru* literárním textem sděleno. To, že reálnou komunikační situaci vnímáme subjektivně, je sice plná pravda, nicméně jde o výběr náš a z úplnosti, zatímco v komunikaci s literárním dílem je pro nás mezilidská komunikace na půdě literárního díla komunikační situací, ve které dostáváme pouze tu část informací, kterou autor do díla zahrnul, kterou zvolil z potenciální totality prvků potenciálně reálné komunikační situace; modelování, pro které se autor rozhodl, se tak odráží na kvantitě i kvalitě informací, které jako čtenáři dostáváme k dispozici.

Protože jako – poučenější či méně poučení – čtenáři jsme díky reálným komunikačním situacím zvyklí na získávání komplexní informace, třebaže si to většinou nepřiliší uvědomujeme, vyhledáváme ji i v literárním textu. Kontext, hledání a nalézání kódů, významů a jejich hierarchie v právě čteném kódu je jednou ze základních čtenářových aktivit.⁹ K tomu, abychom dokázali správně dešifrovat daný z kódů, pomocí kterého máme možnosť co nejsprávněji dekodovat sdělení, které nám text literárního díla podává, potrebujeme co najširší výchozí informační bázi. Vycházíme-li z omezení daných komunikací pouze na verbální úrovni, je nám jasné, že bude zapotřebí vyhledávat i signály, vázané na paraverbální a neverbální složku komunikace. Obě složky komunikace jsou v literárním díle oproti reálným komunikačním situacím omezeny, a proto při jejich odhalování a subjektivním rozumení jim je významná citlivost vůči jakémukoliv signálu, který nám v daném směru text podává.

I v literárním textu tedy hledáme verbalizované informace o paraverbální a neverbální složce sdělení. Není sporu o tom, že v každém literárním textu takové informace nalézame, někdy dokonce v takovém množství, že máme podstatně usnadněnu pozici; především tam, kde je silně angažován vypravěč, ideálně pak tzv. vševědoucí. Výrazné pasáže vypravěče zaměřené na popis komunikační situace a na všestranné zachycení projevů literárních postav nám slouží k tomu, abychom dokázali pokud možno co najrychleji nalézt odpovídající kód k co najpřesnějšímu rozpoznání individuálního přístupu ke komunikaci ze strany vypravěče i jednotlivých literárních postav.

⁸ Lotman, Ju. M.: Pojem textu. In: Lotman, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 64.

⁹ Blíže o tom např.: Lotman, Ju. M.: Viacplánovosť umeleckého textu. In: Lotman, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 76-88.

Podívejme se nyní na jednu z takových komunikačních situací, ve kterých máme pásmo vypravěče prolnto s promluvy jednotlivých literárních postav. Jako příklad si uvedeme ukázky dialogů z díla I. S. Turgeněva a M. P. Arcybaševa. Oba texty jsou počátky kapitol (8. kapitola románu *Rudin*¹⁰ a 24. kapitola románu *Svůdce*¹¹), v obou se jedná o stručné uvedení dané vypravěčem a o dialog, do kterého nakonec v obou případech vstoupí třetí osoba. Naším cílem bude zkusit poukázat na uplatnění oněch složek komunikace, které by měly být hlavními nositeli významu. Pokusíme se v ukázkách informace o neverbální komunikaci označit podtržením, všechny signály umožňující podle našeho názoru identifikovat paraverbální složku komunikace označíme v textu kurzívou. Obou jevů si budeme všimnout jen v pásmu vypravěče; mimo naši pozornost tedy zůstanou v tomto případě náznaky, které obsahují samy promluvy aktérů obou dialogů. Prolnutím signálů z obou pásem – vypravěče a postav – pak dostává čtenář ještě větší množství informací, které mu umožňují přesněji rozpoznávat a na základě svého subjektivního vidění hodnotit vzniklou situaci a tedy „konstruovat“ její interpretaci ve svém individuálním podání.

<i>I. S. Turgeněv: Rudin</i>	<i>M. P. Arcybašev: Svůdce</i>
<p>Po návratu domů byl Volynceev tak <u>skličeny</u> a <u>zasmušilý</u>, <u>odpovídal sestře s takovou nechutí</u> a tak brzo se <u>zamkl</u> v pánském pokoji, že se Alexandra Pavlovna rozhodla poslat narychlo pro Ležňova. Uchylovala se k němu o pomoc při všech obtížích. Ležňov jí vzkázal, že přijede příští den.</p> <p>Volynceev <i>nebyl</i> ani nazítří v <i>náladě o nic veselější</i>. Nejdřív chtěl hned po snídani jít po hospodářství, ale nakonec zůstal doma, <u>lehl si na pohovku</u> a pustil se do <u>čtení</u> jakési knížky, což se stávalo jen málokdy. V literatuře nenalezal zalíbení, a z veršů měl prostě hrůzu.</p> <p>„Je to záhadné jak báseň,“ říkával a na důkaz svého tvrzení uváděl verše básníka Ajbulata:</p> <p>Až do skonání truchlých dní ni zkušenost, ni rozum chladný svou hrubou rukou nezdrtí pomněnky z krve, život zrádný.</p> <p>Alexandra Pavlovna <u>úzkostlivě pokukovala</u> po bratrovi, ale neobtěžovala ho žádným vptáním.</p> <p>K domu přijel kočár. Chválabohu, pomyslela si, Ležňov už je tady. Vstoupil sluha a ohlásil pana Rudina.</p> <p>Volynceev <u>hodil knihu na zem</u> a <u>zvedl hlavu</u>. „Kdože to přijel?“</p> <p>„Pan Dmitrij Nikolajevič Rudin,“ opakoval sluha. Volynceev <u>vstál</u>.</p>	<p>Byl tmavý, hluchý večer. Nad korunami černých, zkamenělých stromů se těžce kupily mraky a rychle postupovaly po obloze, jako by spěchaly k neviditelnému cíli. V jejich nazelenalých průsvitech se tajily a mňhaly bledé hvězdy. Na hoře bylo všechno v ustavičném, zlověstném pohybu, a dole všecko ztichlo v napjatém očekávání.</p> <p>V tom <u>tichu</u> se hlasy diskutérů zdály <u>příliš ostré a křiklavé jako vřeštění porážděných zvířat</u>.</p> <p>„Ať je to jak chce,“ <u>vykřikoval</u> von Deutz a <u>nemotorně klopytal dlouhýma nohama</u>, „křesťanství jako jediné úplné a názorné humanitní učení dalo lidstvu nevyčerpatelné bohatství!“</p> <p>„No ano,“ namítal Jurij, který <u>šel za ním</u>. Tvrdohlavě <u>poškubával hlavou</u> a <u>zlostně upíral pohled na jeho záda</u>: „Ale v boji se živočišnými instinkty se křesťanství ukázalo stejně bezmocné jako všechna...“</p> <p>„Jak to, ukázalo!“ <u>vykřikl rozhořčeně</u> von Deutz. „Křesťanství má před sebou</p>

10 Turgeněv, I. S.: *Rudin*. Praha 1978, s. 78-81

11 Arcybašev, M. P.: *Svůdce*. Praha, Litomyšl 1999, s. 167-170.

„Ať jde dál,“ řekl. „A ty, sestřičko,“ obrátil se k Alexandře Pavlovně, „nech nás o samotě.“

„Ale pročpak,“ nechápala.

„Vím, co dělám,“ přerušil ji podrážděně, „a prosím tě.“

Do pokoje vstoupil Rudin. Volynceev, stojící uprostřed místnosti, se mu chladně uklonil, ani mu nepodařilo ruku.

„Nečekal jste mě, vidíte,“ začal Rudin a odložil si klobouk na okno.

V koutcích rtů mu slabě škubalo. Byl nevstůj, ale snažil se nedat svůj zmatek najevo.

„Skutečně jsem vás nečekal,“ přítakal Volynceev. „Spíš bych mohl po včerejšku čekat někoho se vzkazem od vás.“

„Chápu, co chcete říci,“ pravil Rudin, „a vaše upřímnost mě velice těší. Přišel jsem k vám jakožto k šlechtnému člověku.“

„Bez těch lichotek by to nešlo?“

„Chci vám vysvětlit, proč jsem přišel.“

„My dva se známe, proč byste tedy nemohl ke mně přijít? Kromě toho to není poprvé, co jste mě poctil návštěvou.“

„Přišel jsem k vám jako šlechtný člověk k šlechtnému člověku,“ opakoval Rudin, „a chci se teď odvolat na váš vlastní úsudek. Plně vám důvěřuji...“

„Ale oč vlastně jde?“ Volynceev pořád stál na stejném místě, zamračeně se díval na Rudina a tu a tam se zatahal za konečky kníru.

„Dovolte... Přišel jsem, abychom si vážně pohovořili, zajisté. Ale přece to nejde tak na jednou.“

„Pročpak ne?“

„Je zde zapletena třetí osoba...“

„Jaká třetí osoba?“

„Sergeji Pavloviči, vždyť mi rozumíte.“

„Dmitriji Nikolajeviči, vůbec vám nerozumím.“

„Přejte si...“

„Přeji si, abyste mluvil bez vytáček!“ skočil mu do řeči Volynceev. Už se docela vážně zlobil.

Rudin se zachmuřil.

„Jak račte... Jsme tu teď sami... Musím vám říci – ačkoli už to nejspíš tušíte (Volynceev netrpělivě pokrčil rameny) musím vám říci, že miluji Natálii Alexejevnu a právem předpokládám, že také ona miluje mne.“

Volynceev zbledl, ale neodpověděl, pooděšel k oknu a otočil se k Rudinovi zády.

„Víte, Sergeji Pavloviči,“ pokračoval Rudin, „kdybych nebyl přesvědčen...“

„Proboha vás prosím!“ ostře ho přerušil Volynceev. „Nemám nejmenších pochyb... No co! Mnoho štěstí! Jenom se divím, co to byl od vás setsakra za nápad, přijít s touhle novinou za

budoucnost a mluvit o něm jako o něčem, co skončilo...“

„Křesťanství nemá budoucnost!“ přerušil ho Jurij a s bezdůvodnou nenávistí se zahleděl na rozplývající se obrys jeho vojenské blůzy. „Jestliže nedokázalo zvítězit nad lidstvem v době svého největšího rozvoje a bezmocně se ocitlo v ruce hrstky ničemů jako nástroj drzého klamu, teď, kdy už sám pojem křesťanství je vyčichlý, bylo by podivné a směšné čekat na nějaký zázrak... Dějiny neodpouštějí: co jednou zmizelo ze scény, to se nevrací!“

Pod nohama se jim matně bělal dřevěný chodník a pod stromy byla chvílemi taková tma, že každého z nich chorobně dráždila představa, že vrazí do pouličního sloupu. Jejich hlasy zněly nepřirozeně, protože si neviděli navzájem do tváře.

„Křesťanství že zmizelo ze scény?“ vykřikoval von Deutz a v jeho hlase zněl úžas a rozhořčení.

„Ano...“ pokračoval Jurij, „vy se tomu hrozně divíte, jako by to nebylo možné... Nezmizel snad ze scény Mojžíšův zákon, nezemřel Buddha či helénští bohové, neumřel taky Kristus... To je zákon vývoje... Co vás na tom tak leká? Vždyť vy přece nevěříte v božský původ jeho učení?“

„Pochopitelně že ne!“ hekl dotčeně von Deutz. Odpovídal spíš na Jurijův urážlivý tón než na jeho otázku. „A připouštíte snad možnost, že člověk dokáže vytvořit věčný zákon?“

Idiot! počastoval v duchu Němce a přijemná jistota, že tenhle člověk je nekoněčně hloupější než on a nikdy nepochopí, co je pro Jurije jasné jako facka, se mísilo s podrážděnou touhou stůj co stůj Němce přehádat a přesvědčit o své pravdě.

„Dejme tomu, že je to tak,“ vzrušeně, dokonce vztekle namítl dlouhán důstojník, „ale křesťanství se stalo základem budoucnosti... Nezahynulo, ale bylo zaseto do půdy a z té setby vzejde úroda...“

„O tom nemluví,“ odpověděl Jurij

mnou... Co já s tím mám co dělat? Co je mi po tom, koho milujete a kdo miluje vás? Prostě nechápu.“

Volynceev se přitom stále díval z okna. Jeho hlas zněl dutě. Rudin vstal.

„Řeknu vám, Sergeji Pavloviči, proč jsem se odhodlal přijít za vámi, proč jsem se ani necítil oprávněn zatájit před vámi naši lás... naši vzájemnou náklonnost. Opravdově, hluboce si vás vážím – a právě proto jsem přišel. Nechtěl jsem... Nechtěli jsme před vámi hrát nějakou komedii. Vaše city k Natálii Alexejevně jsou mi známy... Věřte mi, dokážu správně odhadnout své vlastnosti, vím, co ve mně je a vím, jak málo jsem hoden nahradit vás v jejím srdci. Ale když už tomu osud chtěl, bylo by snad lepší chytračení, klam a přetvářka? Bylo by snad lepší vystavit se nedorozumění, nebo dokonce možnosti podobné scéně, jaká se odehrála včera při obědě? Sergeji Pavloviči, řekněte sám.“

Volynceev zkřivil ruce na prsou. Zřejmě, aby se přemohl.

„Sergeji Pavloviči!“ pokračoval Rudin. „Způsobil jsem vám bolest, to cítím... Ale pochopte nás. Pochopte, že jsme neměli jinou možnost prokázat vám svou úctu, prokázat, že si umíme vážít vaši přímocárnosti a ušlechtilosti. Otevřenost, naprostá otevřenost vůči komukoli jinému by byla nemístná. Ale vůči vám se stává povinností. Blaží nás pomyšlení, že naše tajemství je ve vašich rukou.“

Volynceev se nuceně zasmál.

„Vřelé díky za důvěru!“ zvolal. „Ačkoli... Dovolím si vás upozornit, že jsem si nepřál ani zvědět vaše tajemství, ani vám prozradit to svoje, a vy s ním přitom nakládáte jako s vlastním majetkem. Jenom mi dovolu: mluvte jakoby společným jménem. Mám si tedy z toho vyvodit, že Natálie Alexejevna ví o této vaší návštěvě i o jejím účelu?“

Rudin poněkud zrozpáčitel.

„Nikoli, svůj úmysl jsem Natálii Alexejevně nesdělil, vím však, že sdílí mé názory.“

„To všechno je moc hezké,“ opět začal po krátké odmlce Volynceev a zabubnoval prsty na okenní tabulku, „ačkoli upřímně řečeno by bylo daleko lepší, kdybyste si mě tolik nevážil. Abych pravdu řekl, na tu vaši úctu vám kašlu. Ale co teď ode mě vlastně chcete?“

„Nechci nic... Anebo... Ne! Chci pouze jedinou věc, chci, abyste mě nepovažoval za nějakého žaludného vychytralce, chci abyste mě pochopil... Doufám, že nyní už nemůžete být na pochybách o mé upřímnosti... Přál bych si, Sergeji Pavloviči, abychom se rozešli jako přátelé..., abyste mi podal ruku tak jako dříve.“

trochu zmateně, a proto ještě nasupeněji, „chtěl jsem jen říct...“

„Ne, dovolte,“ přerušil ho vítězoslavně von Deutz s obavou, aby neztratil převahu. Znovu se ohlédl a sešel z chodníku. „Přesně tak jste to řekl...“

„Když říkám, že ne, tak ne... To je zvláštní!“ přerušil ho Jurij, rozvzteklý pomyšlením, že tenhle hlupák si může třeba jen na vteřinu myslet, že je chytřejší. „Chtěl jsem říct...“

„No možná... Promiňte, zřejmě jsem vám nerozuměl!“ pokrčil rameny důstojník s pohrdavým úšklebkem a netajil se tím, že Jurije načapal a od téhle chvíle všechno, co Jurij řekne, bude jen opožděný ústup.

Jurij pochopil jeho gesto a ovládl ho takový hněv a pocit urážky, až mu to vyrazilo dech.

„Nepopírám obrovskou roli křesťanství...“

„Ale pak si protiřečíte!“ zalykal se nadšením nad svým triumfem von Deutz. Měl radost, že Jurij vypadal nesrovnatelně hloupější než on a zjevně nebyl s to ani zdaleka pochopit, co on sám má v hlavě dokonale, ladně urované.

„To se vám jen zdá, že si protiřečím... Ve skutečnosti je to naopak... Moje myšlení je naprosto logické a nemůžu za to, že... že mě nechcete pochopit,“ vykřikl pronikavě, zmateně Jurij. Teď' už opravdu trpěl. „Tvrdím a tvrdil jsem, že křesťanství je už opotřebovaný materiál a nelze od něho jako takového očekávat ochranu.“

„No ano... Ale když popíráte blahodárný vliv křesťanství... Totiž, že se přímou stává základem...“ zvýšil von Deutz rovněž hlas a spěšně se snažil zachytit myšlenku, která mu v tomto obratu debaty hrozila uklouznout...

„Nepopírám...“

„Ale já ano!“ ozval se zezadu posměšně Sanin, který po celou dobu šel mlčky a nemíchal se do jejich sporu. Jeho hlas zněl vesele a klidně a podivně se za-

A Rudin pokročil blíž k Volyncevu.

„Račte prominout, vážený pane,“ a Volynce se při těch slovech otočil a podstoupil o krok dozadu, „milerád vám uznám všechna vaše dobrá předsevzetí, to všechno je moc hezké, možno říci i vznešené, jenže my jsme obyčejní smrtelníci a na nějaké kudrlinky nejsme zvyklí, kdež bychom mohli sledovat myšlenkový rozlet takových veleduchů, jako jste vy... Co vy pokládáte za upřímnost, to našinci připadá jako dotěrnost a neslušnost... Co je pro vás jednoduché a jasné, je pro našince složité a záhadné... Vychloubáte se tím, co my skrýváme. Kdež bychom vám potom mohli rozumět! Račte prominout, ale nemohu vás považovat za přítele, ani vám nepodám ruku... Snad je to ode mne malichemost. Ale já přece jsem malichernost sama.“

Rudin si vzal z okna klobouk.

„Sergeji Pavloviči!“ pravil *truchlivě*. „Buďte sbohem. Zklamal jsem se ve svých nadějích. Má návštěva je vskutku dosti nezvyklá. Ale doufal jsem, že vy... (Volynce udělal netrpělivé gesto.) Opuštěte, už o tom nebudu mluvit. Zvázil jsem vše a nahlížím teď, že máte skutečně pravdu a nemohl jste jednat jinak. Buďte sbohem a dovolte mi alespoň, abych vás ještě jednou, naposled ujistil, že mám ty nejčistší úmysly... O vaši zdrženlivosti jsem přesvědčen...“

„To už je přespříliš!“ *vzkřikl* Volynce a roztrásl se hněvem. „O vaši důvěru jsem se vás vůbec neprosil. A proto nemáte nejmenší právo na mou zdrženlivost nějak spoléhat!“

Rudin chtěl cosi říci, ale jenom rozhodil rukama, uklonil se a odešel, zatímco Volynce se vrhl na pohovku a otočil se obličejem ke zdi.

„Smím dál?“ *ozval se za dveřmi hlas Alexandry Pavlovny*. Volynce neodpověděl hned, a kradmo si přelícl rukou po obličejí.

řel do bouřlivého ostrého tónu diskuse.

Jurij se odmlčel. Ten *klidný hlas*, v němž *zazníval dobrácký posměšek*, ho urazil, ale nevěděl, jak má odpovědět. Bůhvíproč mu vždycky bylo trapné a nepřijemné přít se se Saninem. Slova, která si zvykl užívat, se pro Sanina nehodila. Pokaždé míval pocit, jako by se chystal zbourat zeď a přitom stál na kluzkém ledu.

Von Deutz škobrtl, až mu ostruhy zařinčely, a *zlostně zavřískl*:

„Smím se vás zeptat, proč?“

„Jen tak,“ odpověděl Sanin *s nepostižitelným výrazem*.

„Jak to? Když říkáte takové věci, musíte je dokázat!“

„A proč bych je měl dokazovat?“

„Jak to, proč?“

„Nic nemusím dokazovat. To je můj názor a nemám nejmenší chuť vám ho dokazovat. A pak, stejně je to zbytečné.“

„Jestli takhle uvažujete,“ *ozval se zdrženlivě* Jurij, „pak by se dala škrtnout celá literatura...“

„Ne, proč?“ namítl Sanin. „Literatura je veliká a zajímavá věc. Pravá literatura, jak tomu rozumím, nepolemizuje s každým povalečem, co se nachomýtné a z nudy chce všechny přesvědčit o své chytrosti... Literatura přetváří celý život, proniká lidstvu do krve, z generace na generaci. Kdybychom ji škrtili, život by se připravil o mnohé barvy, vybledl by...“

Oba sledované texty, byť je jejich struktura velice blízká, se liší v tom, nakolik využívají obě sledované významotvorné složky komunikace postav. Turgenjev se o poznání více zaměřuje na sledování neverbálních signálů spojených s „řečí těla“ jednajících postav; jako by byl zaměřen více vizuálně – sleduje, jak se jeho postavy chovají, co činí jejich tělesná schránka, a díky těmto signálům otevírá cestu k niterným dějům, jež jsou pro uchopení toho, jak cítí, hodnotí atp., podstatné. Arcybaševův text poukazuje na neverbální složku komunikace obsahuje také, ve větší míře u něho však nacházíme odkazy na paraverbální složku komunikace – Arcybašev jako by se spíše orientoval na to, co může slyšet. Zdá se, že čtenář jeho textu dostává o poznání více těchto informací, ale i v jeho případě platí, že tyto signály upřesňují, modifikují a přesněji identifikují

obsah promluv, a to díky tomu, že zahrnují i složku uvádějící informace o vztahu protagonistů jak k tomu, o čem hovoří, ale i ke svým vlastním promluvám, k sobě samým i k partnerům v dialogu, tedy hodně o vnitřním světě zobrazovaných literárních postav. Niterné pak čtenář dešifruje jako nadstavbovou, konotovanou informaci, která mu umožňuje proniknout do psychologie postav a jejich prožívání děje hlouběji, než by to bylo možné pouze pomocí verbální složky obsažené v promluvách literárních postav.

Jestliže slova fungují jako znaky a slouží k označování, pak paraverbální a neverbální složky komunikace vystupují jako modifikátory, které napomáhají rozpoznat *ten správný, tj. aktuální individuální význam* mezi všemi možnými významy. Směřují tak především nikoliv k obecně, tedy všemi subjekty vnímaní stejně uchopované realitě jako něčemu, co se pohybuje na společném povrchu jevů a dějů, ale směřují k subjektivnímu uchopování, pojmání oné na povrchu, vně jednotlivého vědomí jsoucí reality, slouží k nakládání subjektivního postoje na onu vnější realitu či naopak k naznačování toho, jaké niterné pohnutky stojí za tím, co se manifestuje na vnější stránce jednání dané postavy – směřují tedy k nitru postavy, k jejímu vnitřnímu světu, vnitřní realitě.¹² Kromě denotativního významu tak přichází na scénu pro literární umělecká díla významný prvek označovaný jako konotativní význam, který „...označuje *rozsah myšlenek, citů a hodnocení, která se nám seskupují okolo určitého slova (slovního spojení)*“.¹³

Sama tato charakteristika však zůstane ještě poněkud neúplná, pokud nepřipomeneme, že hodnocení, myšlenky i city jsou spoluurčovány mimo jiné i zkušenostmi, znalostmi a záměry. Znamená to, že konotativní významy jsou do značné míry vázány právě na ně. Arcybašev tuto skutečnost ponechává poměrně dost na čtenáři, zatímco Turgeněv ve svých textech poměrně často pracuje s tzv. geneologiemi svých postav. Genealogie předávají čtenáři informaci o tom, jak se vyvíjel život literární postavy před vstupem do děje – co, jak a kdy zažily, co je formovalo, jaké bylo jejich rodinné zázemí atp.; většinou pak takové informace pomáhají čtenáři rychleji se dobírat onoho niterného základu, na němž jako o *skutečném obsahu promluv* může začít být díky své aktivní dešifrovací práci přesvědčen.

Aktivní podporu mu při odhalování momentálního stavu nitra literární postavy poskytují i signály obsažené v samotných jejich promluvách. Ve výše citovaném úryvku z Arcybaševova *Svědce* nalezneme i tuto promluvu: „Ano...“ pokrač-

12 «Мы верим и признаем, что не от разговора мы понимаем друг друга, а силою внутреннего общения, и что слова способствуют обострению сознания, сознанию уже прошедшего духовного обмена, но не сами по себе производят этот обмен. Мы признаем взаимное понимание тончайших, часто вполне неожиданных отрогов смысла: но это понимание устанавливается на общем фоне уже происходящего духовного спорикосновения.» In: Флоренский, П.: Строение слова. Контекст 1972, Москва 1973, с. 353-354. Pavel Florenskij tak poukazuje na to, že *rozumění* mezi dvěma komunikánty je možné pouze tehdy, když i jejich niterné rozumění významům slov, tedy používaný kód, obě osoby přivádí na společnou komunikační základnu. Východiskem pro to mu je rozlišování stavby slov na fonémy, morfémy a semémy, přičemž individuální význam slova nesou právě semémy (viz tamtéž, s. 351-352).

13 Plaňava, I.: Jak (to) spolu mluvíme. Psychologie dorozumívání i nedorozumění mezi lidmi. Brno 1992, s. 32.

čoval Jurij, „vy se tomu hrozně divíte, jako by to nebylo možné... Nezmizel snad ze scény Mojžišův zákon, nezemřel Buddha či helénští bohové, neumřel taky Kristus... To je zákon vývoje... Co vás na tom tak leká? Vždyť vy přece nevěříte v božský původ jeho učení?“ V ní samotné nalézáme několik signálů, které vnímavému čtenáři neuniknou, ať již jsou ukryty v samotné výstavbě promluvy, anebo se manifestují vizuálně jako interpunkční znaménka. Slůvko *ano* na začátku ukazuje jeho reakci na partnerovu předchozí repliku: je tu potvrzením toho, že von Deutze slyšel, ale rovněž toho, že trvá na svém názoru, který vyslovil těsně předtím. Je tedy také signálem toho, že pokračuje v tématu, neodchyluje se od něho. O tom, že vnímá niterný nesouhlas von Deutze s jeho názorem na roli křesťanství, pak svědčí druhá věta ukazující, že vidí von Deutzovo rozhořčení a niternou angažovanost na jeho názoru. Snaha dokazovat svoji pravdu pak proráží na povrch v dalším pokračování Svarožičovy promluvy. Aniž by je nějak blíže motivoval, uvádí dokonce čtyři doklady; formuluje kromě toho pomocí otázky, která je výzvou k dialogu, k soupeření, současně však naznačuje triumfující pocit toho, komu nelze namítat, protože cítí, že má ne v jednom, ale ve více případech pravdu, a proto ve sporu navrch. Otázka je výzvou: zkus to vyvrátit! zkus se postavit tolika pravdám! nemáš šanci mi oponovat! A hned navazuje vysvětlením, slovy o vývoji; bezprostředně poté však opět oslovuje niterný stav von Deutze – následují dvě otázky, z nichž jedna nečeká na odpověď, je spíše vítězoslavným konstatováním výhry, převahy, radosti z toho, že soupeře vyvedl z rovnováhy. Závěrečná otázka je opět otázkou jen napůl, současně je výzvou k zamyšlení, ke konstatování niterného přesvědčení soka, je i soudem o tom, jaké je asi přesvědčení soka v názorovém střetu, přesvědčení, které Svarožič předpokládá, ale chce si je potvrdit. Neukončenost vyplývající z ukončování jednotlivých vět třemi tečkami poukazuje na to, že hovořící (v tomto případě Jurij Svarožič) v zápalu debaty hovoří rychle, formuluje nárazově nové myšlenky tak, jak mu vyvstávají v myslí, že spěchá od myšlenky k myšlence a je tak bezprostřední. Ukazuje na horečný zápal odehrávající se v jeho nitru jak na úrovni myšlenkové, kdy potřebuje co nejrychleji vyslovit podstatu svého názoru, na kterém mu záleží, potřebuje pro něj nalézt přesvědčivé argumenty a rychle využít momentu překvapení na straně jedné, na druhé straně však také ukazuje Svarožičovu potřebu prosadit se proti protivníkovi, který je vysoký, Němec a ještě důstojník. Vnitřní názorový zápal je tak posilován osobním soupeřením a snahou upevnit sebe sama, své sebepojetí.

Obě řady signálů – z pásma vypravěče i z pásma postav – tak modifikují význam slov, která jsou čtenáři dávana k dispozici jako základ pro vytváření jeho interpretační verze literárního díla. Nebýt jich, byla by adekvátní individuální interpretace literárního textu významnou mírou ztížena, pokud by byla vůbec možná. Zdá se tedy, že i v tomto případě platí, že pro získávání komplexního významu využívá čtenář ve vyšší míře signálů spjatých s neverbálními složkami komunikace, protože odtud čerpá větší množství potřebných impulsů, než ze slov samotných.¹⁴ Díky těmto impulsům dostává čtenář výsadu zahlížet do nitra

¹⁴ «Душу» же слова образует объективное его значение, содержащее сколько угодно

literárních postav; kromě vnější reality tak získává příležitost nazírat i realitu vnitřní, individuální, často skrývanou, ale o to více odpovídající *potenciální pravdě*, již čtenář takovým způsobem poodhaluje.

Modelování literárního světa právě tady pravděpodobně nachází jeden ze základních zdrojů své působivosti při zprostředkování výpovědi o světě, ve kterém panuje či nepanuje stejnoznačnost konotativních významů. Je to navíc velmi často ruská literatura, která je přímo zaměřena na „dušezpytné“ funkce, tedy na odhalování niterného života protagonistů literárních děl. V takových případech pak není pro co nejuplněnější porozumění takovým dílům podstatné, důležité jen to, *co* vchází do okruhu pozornosti či zájmu literární postavy, ale především *jak* takový fakt postava promítá do svého nitra, zda a nakolik ho její vnitřní svět, její niterná realita akceptuje či odmítá. Sledování neverbálních složek komunikace při studiu zachycení niterných aspektů modelované reality ve vnitřním světě literárních postav může zprostředkovat značné množství informací dobře využitelných pro adekvátní interpretaci studovaných uměleckých literárních děl.

признаков, имеющее полутона духовной окраски, ассоциативные обертоны: это целый мир смысла, тут свои пропасти и вершины; но сюда нет доступа внешнему учету и извне предъявляемым требованиям. Семема данного слова в моем словоупотреблении может быть удачна или неудачна; но никому не принадлежит указывать или заказывать пути ее формирования.» Флоренский, П.: Строение слова. Контекст 1972, Москва 1973, с. 356.

